

Розвиток соціологічної думки в Україні

Витоки соціологічних ідей з прадавніх часів до середини ХІХ ст. Вивчаючи це питання, необхідно врахувати, що базою розвитку української соціальної думки, як і української нації взагалі, є Київська Русь, суспільне життя якої склалося в межах давньоруської держави. Слід зробити наголос на тому, що само-буття думка на Русі формувалася під впливом античної та візантійської філософії. Провідною ідеєю цього історичного періоду була ідея об'єднання всього східного слов'янства в єдину незалежну державу. Так, перший митрополит Київської Русі Іларіон зазначив у своїй праці "Слово про закон та благодать", що рівноправ'я народів є запорукою величі Русі.

Історія зберегла до нашого часу кілька цікавих документів — пам'яток соціальної думки Київської Русі: "Повчання Володимира Мономаха", "Слово Даніїла Заточника", "Слово о полку Ігоревім" тощо. "Повчання Володимира Мономаха", наприклад, викладає правила суспільної моралі, пропагує ідею правосуддя великого князя. Володимир вимагає від своїх синів завжди дотримуватися норм за-конодавства, справедливості та правосуддя. На жаль, подальший розвиток давньоруської держави був перерваний монголо-татарською навалою та роздрібленістю князівств. Але народ зберіг традиції соціальної думки Київської Русі.

У різні історичні часи висловлювалися суперечливі думки з приводу козацької держави як прототипу українського національного суспільства. Так, один із дослідників цієї проблеми пише: "Наприкінці ХV ст. на широкий історичний простір виходить нова соціальна сила — козацтво. Запорізька Січ бере на себе функцію української державності й створює унікальну для середньовіччя політичну організацію — козацьку республіку". Апогею свого розвитку ко-зацьке суспільство зазнало за часів національно-визвольної боротьби під головуванням Богдана Хмельницького. Влада українського гетьмана тоді розповсюджувалася на Київське, Бреславське, Чернігівське воєводства. На цій території Хмельницький і намагався створити козацьке суспільство та незалежну державу.

Важливий внесок у розвиток соціальної думки в Україні в ХVІІ — ХVІІІ ст. зробила Києво-Могилянська академія. Викладачі та випу-скники цього навчального закладу відіграли значну роль у становленні вітчизняної культури. Вершиною розвитку просвітництва й гуманістичних традицій академії стала соціальна філософія видатного мислителя, поета, мандрівного філософа й просвітника Г. С. Сковороди (1722 — 1794). У своїх філософських працях він підкреслював проблему справедливої рівності людей, права кожної особи на свободу та щастя. Шлях до ідеального суспільства, де всі його члени рівні, він бачив у вихованні через самопізнання на основі праці, що впливає із здібностей та талантів людини.

Наступний етап розвитку соціальної думки в Україні збігається з періодом кризи феодално-кріпосницької системи в Росії. У 1846 р. в Києві було створено Кирило-Мефодіївське товариство, засновни-ками його стали Костомаров, Гулак, Куліш, Білозерський, а пізніше Т. Г. Шевченко. За допомогою цього товариства слов'янських народів та формування розповсюджувалися ідеї звільнення всіх слов'янських народів та формування слов'янської федеративної республіки.

Розвиток української соціологічної думки наприкінці ХІХ та у ХХ столітті. Соціологічні

погляди М. Драгоманова. Розглядаючи це питання, слід підкреслити, що у сфері інтересів М. Драгоманова як соціального дослідника були проблеми влади, державності, прав і свобод особи, етнічність, політика тощо — все, що тепер обіймається назвою “політична соціологія”. Соціологія розумілася ним як універсальна і точна наука про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. Тобто М. Драгоманов йшов у руслі класичної європейської традиції, яку репрезентував, зокрема, позитивізм. Водночас він пропонував власні оцінки й ідеї в площині соціального пізнання, піддавав критиці слабкості органістських теорій, наголошував на важливості історико-соціологічних чинників у фактологічному аналізі.

М. Драгоманов поділяв властиве провідним ученим того часу бажання знайти “такі ж об’єктивно точні засади для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі”. Задля досягнення точних узагальнень він пропонує метод “логічної семантики”, тобто аналітичного групування суспільних явищ, що досліджуються, їх класифікацію й типологізацію. Суспільство у цьому ракурсі постає складною, багаторівневою структурою, яка обіймає три основні підсистеми: матеріал, з якого будуються суспільства (індивіди, народності); суспільства (їх форми, родина, класи, державні й міждержавні союзи); продукти суспільної діяльності (матеріальні, моральні).

Вчений виступав за багатофакторний підхід при аналізі суспільних явищ, підкреслюючи важливість усіх чинників, що впливають на суспільний розвиток: економічних, політичних, культурних. Така позиція була прогресивною реакцією на існуючі в ті часи тенденції до вульгарного, механістичного витлумачення принципів матеріалізму, зведення багатоукладності суспільних процесів до наслідків дії одного начала, хай географічного, економічного чи якого іншого.

Соціологічні методи класифікації та типологізації, групування фактів за родами й видами М. Драгоманов поєднував із принципом логічної систематизації, системним, конкретно-історичним підходом. При цьому вчений наголошував на перевазі позитивно-фактологічних методів над ідеалістично-метафізичними спекуляціями.

Дотримуючись позитивістської інтерпретації суспільного розвитку як закономірного, такого, що має певну логіку, Драгоманов цю логіку обґрунтовував ідеєю соціального прогресу. У його розумінні прогресу наголос робиться на матеріальних його чинниках (демографічних, господарчих, культурних, соціальних). Вчений розмірковував над об’єктивними потребами суспільства, які визначають усі інші сторони життя людей. Він був проти позаісторичного використання поняття “прогрес”. Критерії прогресу, за його аргументами, треба встановлювати об’єктивно-науковим способом, відштовхуючись від практичних потреб і завдань. Є всі підстави розглядати М. Драгоманова як основоположника вітчизняної політичної соціології. Проблеми влади, взаємин між державою і суспільством, між громадськими пріоритетами й правами індивідів, — ціле коло етнополітичних питань постійно було предметом уваги вченого.

Соціологія М. Грушевського. Соціологія для Грушевського була не просто захопленням, він заснував у 1919 р. у Відні соціологічний інститут. Вчений прагнув знайти відповідь на питання: що таке людське суспільство, які закони його розвитку й прогресу? При цьому він спирався на “історичні факти”, на метаісторичні концепції суспільного прогресу, тобто будував свої висновки, виходячи з об’єктивних засад соціальних знань. Грушевський вдався до методу історичного порівняння, взаємопроникнення соціології та історії в руслі контівської традиції розуміння предмета соціології. Тому є всі підстави стверджувати

саме про історико-соціологічний підхід українського теоретика до вивчення проблем соціології.

На засадах та принципах класичної соціологічної традиції був організований Український соціологічний інститут (УСІ). Цей пер-ший український соціологічний науковий заклад заснували емігранти на чолі з М. Грушевським 1919 р. у Відні. Інститут функціонував до від'їзду вченого до Києва у 1924 р. У дослідженнях соціологічного інституту переважала соціоантропологічна проблематика розвитку суспільства, його первинних форм та законів еволюції, яку Грушевський називав "генетичною соціологією".

Головна соціологічна праця вченого "Початки громадянства (генетична соціологія)" була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології — висвітленню причин і факторів створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства.

Досліджуючи проблеми трансформації форм суспільності, "соціальні факти" сучасності та еволюційні процеси минулого, Грушевський підкреслював важливу роль протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одна то друга періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної еволюції, що є об'єктом дослідження всіх соціальних наук. Показово, що й сьогодні, як і на початку ХХ ст., не втратили актуальності дослідження перехідних соціокультурних ситуацій, яким завжди притаманна криза традиційних (усталених) форм людської життєдіяльності. Розробка цих проблем М. Грушевським є свідченням наукової проникливості українського теоретика.

Для вченого була очевидною обмеженість спроб пояснити еволюцію суспільності, виходячи лише з еволюції подружжя. Підходи М. Грушевського базуються на принципах органічного синтезу головних факторів розвитку людського суспільства: біологічного, психологічного й соціального. Він структурує значний етнополітичний та історичний матеріал, виділяючи такі стадії розвитку суспільності, як початок суспільної організації, племінно-родову організацію та процеси її розкладу, які знаменують перехід до сучасного, за його визначенням, класово-державного укладу. Він прагне аргументувати наступну тезу: те, що називають "громадянством" чи "суспільністю", є ніщо інше, як "організоване людське мно-жество", об'єднане почуттями солідарності та певними формами співробітництва.

Дослідження історичних різновидів суспільності автор "генетичної соціології" прагнув розгорнути на українському етнокультурному матеріалі. Він сподівався суто соціологічними методами дослідити чималі етнографічні здобутки українознавства, тим самим приєднавши "слов'янський матеріал" до набутків європейської соціології, підкреслюючи водночас його специфіку. З цією метою залучалася спадщина відомих українських етнографів. Історик-соціолог намагався прочитати цей матеріал уже з позицій новітніх концепцій своєї дисципліни, посилити "соціологічні акценти" в аналізі змін соціальних форм, зокрема шлюбних зв'язків, подружніх та інших видів відносин. Слід зазначити, що М. Грушевський, незважаючи на деяку ідеалізацію українства, був одним із небагатьох громадських діячів революційних часів початку ХХ ст., який прагнув розробити наукові засади політичної соціології. Його проекти соціального і національного будівництва спиралися на врахування таких чинників суспільної організації тих часів, як настрої народних мас, механізми демократичних свобод, вирішення "земельної справи" тощо, а також на принципи "народної єдності" (аналог "органічної солідарності").

Соціологічна концепція Б. Кістяковського. У своїх працях Кістяковський значну увагу

приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. Він вважав, що основою соціального життя є взаємодія людей, у ній складаються певні форми колективної свідомості. Формування і трансформація колективної свідомості підпорядковані практиці причинно-наслідкових відносин.

Б. Кістяковський запропонував три умови для досягнення науковості в соціології. Перша пов'язана з формуванням основних понять — суспільство, держава, право, культура. Особливий акцент ставився на категорії можливості, ступенях історичного розвитку на критиці формально-логічних методів, на необхідності зв'язку теоретичних понять та схем інтерпретації з реальним повсякденним світом. Друга умова зводилася до виявлення причинних відносин у соціальній сфері, розглядом проблем можливості й дійсності, необхідності й випадковості у соціальних процесах. Завдання соціології, за Кістяковським, — установити причинні зв'язки, що мають характер необхідності. Третя умова стосується проблем цінностей у соціологічному пізнанні. Б. Кістяковський йшов за М. Вебером у розумінні ціннісних міркувань у процесі пізнання і відстоював передову на той час думку про те, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки у суспільному житті дослідник стикається не лише із переплетінням причинно-наслідкових зв'язків, але й із певними уявленнями про добро, справедливість, красу тощо.

Найвиразніше конкретизувались принципи соціального пізнання Б. Кістяковського в його соціології права. На думку українського теоретика, за своєю природою ідея права належить до сфери цінностей. Природа права двоїста: з одного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості й свободи, з іншого — сфера соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, сума норм, що дозволяють досягти компромісу між різними вимогами.

Діяльність Б. Кістяковського як соціолога і теоретика права важко переоцінити на фоні властивого інтелігенції (особливо російській та українській) правового нігілізму, про який сам Кістяковський різко висловлювався у відомому збірнику "Вехи". Він закликав кожного громадянина стати учасником процесу створення, застосування і втілення принципів права, підпорядкувати цьому завданню творче натхнення.

Чимало уваги Б. Кістяковський приділяв проблемам національної української культури, застосовуючи теоретико-методологічні можливості соціологічного аналізу до реалій історико-культурного життя.

Соціологічні ідеї В. Липинського. Науковий аналіз, дослідження, аргументація В.

Липинського були підпорядковані завданням політичної боротьби, обґрунтуванню певної громадянської позиції, ідеї. Для українського суспільствознавця такою ідеєю була ідея державної незалежності — головний критерій його оцінки соціологічних міркувань та політичних ідей.

Роздумуючи разом з іншими українськими емігрантами над питаннями, чому не вдалося досягти національної незалежності й хто несе за це відповідальність, В. Липинський дійшов висновку, що причиною була саме відсутність "провідної верстви", інтереси якої були б національно зорієнтовані. У цій площині вимальовується його концепція еліти. Еліта, або як писав В. Липинський, "національна аристократія", — це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити й захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави, але "національна аристократія" не завжди спрямовує суспільний розвиток. Тлумачення ролі еліт, їх циркуляції в українського соціолога багато в чому співзвучне класичним теоріям В.

Парето, Г. Моски, проте прями паралелі знайти важко.

Найприйнятніший політичний режим для нової еліти, за В. Липинським, — монархія, бо саме вона здатна обмежити сваволю національної аристократії й забезпечити національні пріоритети. Ось чому значне місце в суспільному житті український соціолог відводить також релігії та армії. Звідси зрозумілі його сподівання на гетьманщину як шлях подолання кризи українського державотворення. Сама ж українська держава вважалася ним великим селянським господарством, де має бути господар за успадкуванням.

Важливим пунктом концепції В. Липинського є поняття територіального патріотизму української нації. Саме територіальний патріотизм, на його думку, повинен об'єднати українське суспільство, подолати внутрішні слабкості українства. Сутність територіального патріотизму Липинський бачив у пробудженні по-чуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Ось чому любов до рідного краю — української землі, — яка годує всіх її мешканців є об'єктивною передумовою створення соціально-національного союзу. А патріотизм, таким чином, за Липинським означає “свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців”.

Засуджуючи націоналізм, учений підкреслював, що в його осно-ву покладена свідомість громади, а не території, почуття спільності людей однієї віри й одного стану, хоча й з різних територій, і ненависть до людей чужої віри й чужого стану на будь-яких територіях. Ось чому зовсім не випадково з середини 70-х років ХХ ст. ряд зарубіжних соціологів розробляють проблему “посттрадиційних суспільних цілісностей”, які виходять за межі ідеї національної ідентифікації ХVIII і ХІХ ст. Один із представників цього науково-го напряму німецький соціолог Ю. Хабермас пише: “У сьогоднішній спадщині європейської державної системи націоналізм по-збавлений привабливості — рух здійснюється в напрямку постнаціонального суспільства”.

Втілення в життя ідеї державного творення України В. Липинський пов'язував з утвердженням консерватизму. Кожне реальне суспільство, на його думку, повинно бути соціально диференційоване й охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи, а також мати опозицію. Консерватизм, за Липинським, є утвердженням усередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних у майбутньому стати носіями української державної влади. На закінчення розгляду матеріалу теми слід зазначити, що в сучасних умовах, коли Україна стала незалежною державою, перед вітчизняною соціологією стоять дуже важливі задачі. Серед них можна назвати проблему відродження національного історичного досвіду розбудови українського суспільства, вивчення реального стану соціальних явищ, з'ясування основних тенденцій розвитку суспільних відносин та знаходження оптимальних шляхів їх удосконалення, прогнозування соціальних ситуацій, вивчення наявних протиріч та розробку моделей їх подолання тощо.